

העצמת נשים בסיפוריה של מספרת ילידת תימן אילת אטינגר, פלטיאל גיאת ויואל פרץ

במאמר זה תוצג סקירה ראשונית של מאגר סיפורים רב היקף שהקליט ד"ר פלטיאל גיאת בקהילות תימניות בישראל בשנים 2000-2002, ויידון נושא אחד מתוך רבים בקורפוס הסיפורים של מספרת בודדת. תחילה יתוארו בקצרה הנסיבות שבהן הוקלט החומר כולו. בהמשך יובאו תולדות חייה של המספרת סעדה נעוס, תוצג קבוצת הסיפורים שסיפרה ויידונו מקומם ומשמעותם בקרב הקהל שהאזין להם, שהיה רובו ככולו נשים. החלק האחרון של המאמר יתמקד בנושא אחד מתוך רבים שניתן לדון בהם בסיפוריה של סעדה, והוא נושא העצמת נשים. נושא זה יוצג בהרחבה כמקרה בוחן להמחשת העושר הגלום בסיפוריה.

מאגר ההקלטות

בשנת 1998 ראיין ד"ר גיאת את ותיקי מושב אליקים כחלק ממחקר של אוניברסיטת חיפה שעסק בהתיישבות החקלאית של עולי תימן. במהלך ביקוריו נחשף החוקר לאירוע של היגוד סיפורים במועדון הקשישים של המושב. בעקבות זאת החל לבקר שם בקביעות ולהקליט סיפורים מפי באי המועדון. סעדה נעוס התבלטה ביניהם כמספרת דומיננטית.

בשנת 2000 סיפרה סעדה לד"ר גיאת על חוסר שביעות הרצון שלה ושל חברותיה מסדרת הרצאות בנושאי תנ"ך ופרשת השבוע, שניתנו כפעילות תרבות לוותיקי המועצה - רובם אשכנזים מקיבוצי האזור ומיעוטם תימנים מהמושבים מדרך עוז ואליקים - במרכז יום לקשיש גיל-אור של המועצה האזורית מגידו. סעדה התלוננה על כך שהמרצה נתן פרשנויות מודרניות לסיפורי המקרא והמדרש, והדבר הביא לעימותים תכופים בין קבוצת המאזינות התימניות ובין המרצה וחלק מקהל ותיקי הקיבוצים.

כדי לפתור בעיה זו יזם ד"ר גיאית הקמת חוג מדרש ואגדה בהנחייתו במרכז גיל-אור.¹ חוג זה התקיים משנת 2000 עד 2004 במקביל לחוג הכללי, והשתתפו בו סעדה, גבר אחד ועוד כעשרים נשים תימניות מהמושבים מדרך עוז ואליקים, ולעיתים הצטרפו "אורחים" מקרב ותיקי הקיבוצים. המשתתפים בקבוצה זו היו בגדר קהילה אתנית שורשית. הם ראו בד"ר גיאית, אף הוא בן העדה התימנית, "אחד משלהם", ועד מהרה נוצר שיח חופשי של שיחות, ויכוחים ודיונים ערים בעקבות הנאמר. הושרו שירים וקינות, הושמעו פרשנויות, סופרו אגדות, מעשיות, סיפורים אישיים ופתגמים. השיח התנהל הן בעברית והן בערבית-תימנית.² השיח היה אסוציאטיבי והתפרש על פני מגוון נושאים שנגעו בחיי המשתתפים בתימן ובישראל.³

ד"ר גיאית הקליט את הסיפורים ואת השיחות ברשמקול קטן שנשא עימו. קטעים נוספים הוקלטו בטיולים שנערכו לחברות הקבוצה לקברי צדיקים ובמפגשים ביתיים שאליהם הוזמן החוקר, הן בשנות הפעילות והן שנים אחר כך.

בסך הכול הוקלטו בדרך זו כמאה קלטות שהומרו ל-137 קבצי mp3 : 57 קבצים ממועדון הקשישים באליקים, ו-80 קבצים מהמפגשים בחוג מדרש ואגדה במרכז גיל-אור, ובהם כ-50 שעות הקלטה.⁴ חלק ניכר מהחומרים הוקלטו מפיה של סעדה.

החומר הרב שהוקלט מאפשר לקבל תמונה רחבת היקף על חייה של קהילה ייחודית ומקומה בקרב החברה הישראלית בזמן נתון.

תולדות חייה של סעדה נעוס

---

¹ הפעילות מומנה בשנה הראשונה על ידי מרכז "לוקיי" ללימודי יהדות בחיפה, ומהשנה השנייה ואילך במימון משותף של המרכז ושל המועצה האזורית מגידו (ואף זאת לאחר מאבק עיקש של סעדה).

² לעיתים היו אירועי היגוד ארוכים שהתקיימו בערבית-תימנית בלבד. ראו למשל קלטת 28 שבה יש רצף של שלושה סיפורים בשפה זו.

³ כך למשל מהאזנה לקלטת 24 עולה שבמהלך המפגש סיפרה סעדה סיפורים בערבית, נשים אחרות שרו שירים שאחד מהם חובר והולחן על ידי אחת המשתתפות ועסק בעלייה לארץ, נידונו עניינים של שמירת נידה בתימן ובישראל, ניתנו פרשנויות לסיפורים שהושמעו וכן הלאה.

⁴ מאגר זה הוא חלק קטן מתוך ארכיון גיאית ובו למעלה מאלף קבצי קול שהקליט החל משנת 1997 ועד היום.

סעדה נולדה בשנת 1915 לערך. היא בתם היחידה של דוד ותימניה בושארי מכפר אלערוס במחוז כ'אולן שבמרכז תימן. אביה היה תקופה מסוימת ה"מארי" (הרב) של הכפר. בהיותה כבת תשעה חודשים התגרשו הוריה. אביה ירד לעיר תעז, ושם נפטר. לאחר גירושיה התחתנה אימה עם יעקב יחיא דוד. לסעדה יש שני אחים חורגים.

בהיותה כבת שתיים עשרה התחתנה סעדה עם סעיד נעוס, בן למשפחת נפחים ותלמידו לשעבר של אביה, שהיה מבוגר ממנה בעשר שנים. סעדה עסקה במלאכת הנפחות, וגם בקליעת רפיה ובתפירה. מאם בעלה למדה להיות מיילדת, ושימשה אחר כך מיילדת בעצמה. כשכרעה ללדת, יילדה את עצמה.

סעדה ובעלה בנו את ביתם במו ידיהם. נולדו להם שלושה ילדים, וכולם נפטרו: ילד כבן שנה, ושתי ילדות, אחת כבת חמש ואחת כבת שתיים עשרה. בשנת 1945 הצטרפו לקבוצה של שש משפחות מתושבי הכפר שמכרו את רכושם ואת בתיהם ויצאו לכיוון עדן כדי לעלות לארץ ישראל. כשהגיעו לעיר צ'אלע סגרו הבריטים את המעברים, וחברי הקבוצה נאלצו להישאר שם בתנאים קשים וסבלו ממחלות. בזמן קצר מתו שלושה מאנשי הקבוצה, בהם חמותה של סעדה, והנותרים נאלצו לשוב על עקבותיהם ולחזור לכפר.

בסוף שנת 1949, בזמן עליית "על כנפי נשרים", עשו שוב את דרכם למחנה חאשד שבאזור עדן, והפעם עם כל אנשי הכפר ועם שני ילדיהם, אבשלום ויונה. המסע נמשך כחודש. לאחר חנייה ארוכה בעיר ד'מאר הגיעו למחנה חאשד שבאזור עדן, ומשם הוטסו לארץ. לאחר בואם ארצה הועברו העולים למחנה עין שמר ושהו שם כשנה. אחר כך הועברו לצמח, גרו שם באוהלים יותר משנתיים, ורק בסוף התקופה שוכנו בצריפים. בצמח עבדה סעדה בבית ילדים, ושם נולדו שתי בנותיה: שמחה ויעל.

בשנת 1953 הועברה הקבוצה באישון לילה מצמח למושב אליקים באזור רמות מנשה. באליקים נולדו בניה ראובן ורפאל. סעדה ובעלה עסקו בחקלאות יחד עם שאר אנשי המושב. בשנת 1968 פתחה סעדה חנות ירקות בשוק בחיפה בשותפות עם אחד מתושבי היישוב, וללא עזרת בעלה שהמשיך לעסוק בעבודת השדה. החנות פעלה עד שנת 1984.

בשנת 1987 התנדבה סעדה להיות האחראית על מועדון הקשישים היישובי. פעמיים בשבוע נפגשו שם בעיקר נשים בשעות הבוקר. עד שעת הצהרים היו רוב החברות יושבות סביבה ושומעות את סיפוריה. לארוחת הצהרים היו מצטרפים כמה גברים, ובסיומה אומרים דבר תורה ומברכים ברכת המזון, ואז כולם היו מתפזרים לבתיהם.

בשנת 1994 נפטר בעלה סעיד. מאז חיה מקצבת זקנה ומחסכוניתיה, והמשיכה למלא תפקיד מרכזי במועדון הקשישים. סעדה נפטרה ביי"ח בניסן תשס"ו (16 באפריל 2006) והיא כבת תשעים.

קורפוס הסיפורים של סעדה נעוס

לנוכח היקף החומר הגדול ושלל האפשרויות למחקר הוחלט להתמקד בשלב ראשון בתמלול של 56 מסיפוריה של סעדה, שהם כרבע מכלל הסיפורים שסיפרה. לשמונה עשר מהם יש שני נוסחים, ולחמישה מהם שלושה נוסחים, ואלה לא נכללו במניין 56 הסיפורים. מלבד זאת סיפורים רבים לא תומללו, ובהם סיפורים בערבית וסיפורים המוכרים מספרות המדרש והאגדה.

החומר שתומלל עד כה מכיל 26 מעשיות, אחד עשר סיפורים נובליים, אחת עשרה אגדות (שמונה מתוכן מדרשיות), וכן שלושה סיפורים אישיים (ממוראטים), שני סיפורים אקסמפלריים, סיפור קדושים, סיפור שבחים ומשל אחד. **כל אלה** הועלו בליווי הערות פרשניות למסד נתונים אינטרנטי. במאמר צוינו שמות הסיפורים בליווי מספר בסוגריים המציין את מספר הקלטת במסד הנתונים ואת מקומו של הסיפור המסוים ברצף הסיפורים שבקלטת.

קורפוס רב היקף זה מתייחד בכך שהוא מעמיד לרשותנו לא רק את הטקסטים של הסיפורים עצמם, אלא גם חומר רב על נסיבות היגודם, על יחסה של המספרת עצמה לסיפוריה ועל הפרשנות שנתנה להם, כמו גם על יחסם של שומעיה לסיפורים.

עד שנות השישים של המאה שעברה התמקדו חוקרי פולקלור בטקסטים הנרטיביים עצמם, בגלגוליהם ובתפוצתם במרחב ובזמן, במבנה הסיפורים ובחלקיהם השונים, וכמעט ולא תיעדו את מה שקשור למספרים עצמם, לקהל

שומעיהם, לצורת הביצוע של הסיפורים ולתפקיד שהסיפורים מילאו בקרב הקהילה שבה סופרו.

בשישים השנים שחלפו מאז הלכו והתפתחו שיטות מחקר הוליסטיות (כוללניות). ראשיתה של מגמה זו באסכולה התפקודית כפי שהציג אותה וויליאם בסקום במאמרו משנת 1954,⁵ שעסק בתפקידים השונים של הסיפור בקהילה. המשכה של אותה מגמה באסכולה ההקשרית שהסיטה את הדגש מן הטקסט אל האירוע ההיגודי (storytelling event) - מונח שטבע רוברט ג'ורג'ס⁶ ומתייחס אל המכלול הנרטיבי השלם (סיפור, מספר, קהל ונסיבות ההיגוד). מגמה זו מרכזית גם באסכולה הביצועית שבה המספר אינו נתפס כמעביר פסיבי של מסורת, אלא כיוצר ומחדש המתאים תכנים ישנים לנסיבות חדשות ונוקט באסטרטגיות שונות כדי להשיג מטרות חברתיות וחינוכיות.⁷ תפיסות אלה הן חלק ממגמה ההולכת ומסתמנת בדור האחרון הקושרת את המחקר הפולקלוריסטי לתחומי מחקר אחרים: אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, מדעי ההתנהגות ועוד. לא ייפלא אפוא שפרויקט התיעוד הרחב של ד"ר גיאת עשוי לשמש קרקע פורייה למחקרים בתחומים אלה ובתחומים נוספים. קורפוס הסיפורים של סעדה נעוס לבדו ניתן לנתחו באופנים רבים: פרשת עלייתם של בני תימן לארץ, יחסי מרכז פריפריה, התנגשות ערכים בין קהילה מסורתית לקהילה חופשית שאינה שומרת מצוות וכן הלאה. במאמר זה נסתפק באחת מאפשרויות הניתוח של הקורפוס – דיון בנושא של העצמת נשים בסיפוריה.

מקורות סיפוריה של סעדה

במענה לשאלה על מקורות סיפוריה סיפרה סעדה כי סיפורים רבים הייתה "תופסת" משיחות של דרשנים בסעודות מצווה ובסוכות אבלים. אף תיארה כיצד בעלה היה יושב לידה ומקריא לה סיפורים מתוך הספר אהבת חיים⁸. מקור נוסף, לדבריה, הם סיפורים שסיפרה לה אימה וששמעה מנשים אחרות במהלך חייה. ואכן, רבים מסיפוריה מושתתים על ספרות המדרש והאגדה בגלגוליה

---

⁵ בסקום, תפקודים.

⁶ ג'ורג'ס, אירוע היגודי.

⁷ בן-עמוס, מגמות.

⁸ מנשה, אהבת חיים.

השונים. בסיפור 'יוסף במצרים' (9.1) ניכרים עקבותיה של היצירה העממית 'קצת יוסף' שהייתה נפוצה בתימן במסורת שבעל פה.⁹ לכמה מסיפוריה יש מקבילות בספר אהבת חיים שהוזכר לעיל ובספר המעשיות של משה גסטר.¹⁰ חלק לא מבוטל מסיפוריה הם סיפורי עם תימניים שכל הנראה שמעה ממספרים אחרים, ייתכן אף משכנות מוסלמיות. בחלק מסיפורים אלה מופיעים חרוזים בערבית. רובם של סיפורים אלה לא נכללו בקורפוס שלפנינו.

העצמת נשים בסיפוריה של סעדה נעוס

הקהילה היהודית בתימן הייתה קהילה מסורתית-פטריארכלית ונשים היו כפופות לגברים: אבות, אחים, בעלים. לאישה לא היה מעמד. אפילו הנישואין התרחשו כעסקה שנרקמה בין החתן מצד אחד לבין אבי הכלה או אחיה מצד שני, מבלי שהאישה הייתה צד בעסקה זו. עד גיל בגרות לא שאלו את פי הנערה, ואף השיאו ילדות בניגוד לרצונן. [...]

ההתמקדות בהעצמת נשים במאמר זה נעוצה בכך שדמויות נשים דומיננטיות מאוד בסיפוריה של סעדה והתפיסה של עליונות הנשים על הגברים עוברת בהם כחוט השני. יתרה מזו, קהל שומעיה של סעדה מנה בעיקר נשים ורק שני גברים, שאחד מהם הוא החוקר עצמו. מדובר בקהילה הומוגנית שורשית שהתנהלה באופן מסורתי גם בנושא הנשים ומעמדן.

א. דמויות הנשים - הנכחה, הראייה וייצוג

בארבעים ותשעה סיפורים (82%) מופיעות דמויות נשים. בשלושה עשר מהם נשים הן גיבורות הסיפור, וזאת לא רק במעשיות ובנובלות, אלא גם בסיפורים אישיים, באגדות מדרשיות, ובסיפור אקסמפלרי. בשלושה עשר סיפורים נוספים הנשים הן דמויות משניות, אך מהותיות לעלילה ולאפיון הדמות הראשית. כך למשל בסיפור 'עוקבא' (25.2) ציינה המספרת כי גיבור הסיפור מת בשעה שרעייתו היתה הרה: "אז כמה זמן לא היה לו ילדים. יש לו אישה, בא לו את המחלה, מת והיא בהיריון. לא ידע נתנה – בן, בת – לא יודע", ובהמשך מאופיינת האישה כאם: "יום אחד אשתו ילדה, הביאה ילד, אנשי הכפר, מרוב מה שהם

⁹ חסיד, קצת יוסף.
¹⁰ גסטר, ספר המעשיות.

שנאו אותו, לא רצו לעשות לו ברית מילה. לא זכה בברית מילה. נתנו לו ערל, והיה משחק עם הערבים כדור".

הסיפור 'עוקבא', או 'המת הנוודד', מוכר ממקורות רבים,¹¹ הגרסה של סעדה דומה מאוד לגרסה ב'ספר המעשיות' שפרסם משה גסטר.¹² בספר המעשיות שמה של גיבורת הסיפור הוא שישנא, ובגרסתה של סעדה השם הוא ששנירע.¹³ ואולם, בעוד שבספר המעשיות האישה נזכרת רק בתשובה שנותן המת לשאלותיו של ר' עקיבא: "ואין לי בן, אלא הנחתי אשתי מעוברת, ואיני יודע, אם זכר או נקבה. ואם זכר הוא, מי ילמדו תורה? שלא היה לי אוהב באותו העולם!" – אצל סעדה, כפי שראינו, מופיע תיאורה כבר בתחילת הסיפור.

בסיפורים נוספים מופיעות נשים כדמויות שוליות שכל תפקידן הוא לאפיין את הגיבור כנשוי, להוות בעקיפין את המניע לפעולה או להיות תגמול הניתן לגיבור בסוף הסיפור. כך למשל בסיפור 'לתפוס את גן העדן ברגע אחד' (27.1) מתואר הגיבור כך: "היה יהודי אחד, אמרתי לכם, לא היה לו ילדים, רק האישה". וזאת כדי להעצים את הצגת רצונו של אדם שיזכרו אותו לאחר מותו.

סעדה משתמשת במגוון של טכניקות נרטיביות כדי לשלב נשים בעלילה. בסיפור 'הסנדלר והמלך' (29.1) גיבור הסיפור הוא הסנדלר, אך בתחילת העלילה אנו למדים על הזוגיות הטובה שלו עם אשתו: "יהודי אחד היה לו אישה, והעבודה שלו היה סנדלר. היה רק מתקן נעליים, מה שהוא מרוויח ביום, הולך לשוק, קונה מצרכים בלילה, קצת ערק, קצת פיצוחים, קצת בשר, מה שצריך בלילה. בערב. והולך הביתה, מוסר לאשתו, עשה את הכול. נחים שרים מזמרים, אין להם בעיות בעולם. יום אחרי יום" [ההדגשה שלנו]. האישה היא דמות שולית בסיפור, אך נזכרת כמאפיין מרכזי בחייו של הגיבור. הוא איש משפחה שמח בחלקו ונהנה ממערכת יחסיו עם רעייתו.

¹¹ גסטר, ספר המעשיות, מחזור ויטרי, טוהר, חיבור המעשיות, עמ' 149-153, עושה פלא ועוד. ראו שתי גרסאות של הסיפור ופירוט מקורותיו אצל ברדיצ'בסקי, ממקור ישראל.

http://folkmasa.org/b/mi_sipurp.php:mishtane=351

¹² גסטר, מעשיות, סיפור קלד, עמ' 92-93.

¹³ שינוי השם משישנא לשישנירע, כלומר הוספת ההברה רע, אפשר שיש בו כדי להעיד על יחסה של המספרת לאשתו של גיבור הסיפור שנתפסת בעיניה כאשה רעה, אשה חלשה שאינה מסוגלת לעמוד על דעתה ולמול את בנה על אף התנגדות החברה.

בסיפור 'שתי בובות' (33.5) גילה הגיבור את ההבדל בין שתי בובות בעלות מראה זהה שהמלך הציג בפניו. הוא הכניס שערה לאוזנה של אחת הבובות והשערה יצאה מפיה. כשנהג באותו אופן בבובה השנייה, לא בקעה השערה החוצה מפיה, אלא נכנסה לבטן הבובה. וזה ההסבר ששמה סעדה בפי הגיבור בפנייתו למלך: "זה שנכנס מהאוזן ויצא מהפה, כמו הנשים שומעות את המילות ומפטטות... זהו. אבל זה שנכנס מהאוזן וירד לבטן, כמו אישה שיש לה מילה – היא לא מספרת". הסבר זה מדגים את ההבדל בין אישה שומרת סוד שאפשר לסמוך עליה ובין אישה פטפטנית הממהרת לספר לשכנותיה דברים ששמעה. המלך ראה בגיבור אדם נבון, והשיא לו את בתו אף שהוא חקלאי פשוט. כך סעדה משלבת בתוך הסיפור את דעותיה על נשים מסוגים שונים. גם הסיפור 'חוכמת הזקנים' (33.6) מסתיים בנישואיו של הגיבור עם בת המלך לאחר שעלה בידו לפתור את חידותיו של המלך: "הוא חיתן עם הבת של המלך והיה הבן של המלך". בשני המקרים יש דגם חוזר: האישה מקבלת בחור ראוי – בחור חכם.

הסיפור 'מעשיו התמוהים של אליהו הנביא' הועלה לראשונה על הכתב במאה האחת עשרה בספרו של ר' נסים גאון 'חיבור יפה מהישועה'.¹⁴ בגרסה שמספרת סעדה (43.2), ושזהה בעלילתה לסיפורו של ר' נסים גאון, הורג אליהו את פרתו היחידה של אדם חסר כול, ומסביר למלווהו שאלמלא נהג כן היה נגזר על אשתו של אותו אדם למות. סעדה סיכמה את הסיפור בפנייה רטורית למאזיניה: "וזה המסכין – אשתו הייתה מתה הערב. מה יותר טוב [שתמות]! הפרה או אלאישה? [שתמות] הפרה. האישה – תהיה בריאה!" [ההדגשה שלנו]. כלומר היא הדגישה את חשיבותה של האישה, אף שבסיפור המקורי לא מופיעה התייחסות כזו.

בספר 'חיבור המעשיות' שראה אור בוונציה בשנת 1599, מופיעה גרסה מורחבת של הסיפור, ובה מסביר אליהו למלווהו, ר' יהושע בן לוי, בסיום הסיפור: "אותה הלילה היתה אשתו ראויה למות, והיא חביבה עליו יותר מאלף דינרי זהב, לפיכך הקדמתי והרגתי את פרתו כדי שתהיה כַּפְרָתָה". [ההדגשה שלנו].¹⁵ לא ברור מאיזה מקור התגלגל הסיפור לפיה של סעדה, אך ייתכן שיחסה לחשיבותה של האישה מהדהדת את גרסת 'חיבור המעשיות'. גרסת 'חיבור

¹⁴ נסים, חיבור יפה מהישועה, עמ' ז-ח.

¹⁵ טוהר, חיבור המעשיות, עמ' 79-80.

המעשיות' נוגעת ליחסו של הבעל לאשתו, ואילו גרסתה של סעדה מדגישה באופן ישיר את חשיבותה של האישה.

נראה שסעדה משלבת נשים במרחב העלילה גם במקרים שבהם אין הן נחוצות כלל לצורך העלילה, כמו ציון העובדה שגיבור הסיפור הוא אדם נשוי גם אם אין לכך חשיבות נרטיבית. בסיפור 'התופר' (48.1) פונה המלך לרב שהוא גם חייט, ומבקש ממנו לתפור, לא בגד לעצמו אלא שמלה לנישואי בתו. כך מצליחה סעדה להעניק לנשים הנכחה וייצוג במרחב הגברי.

בסיפור 'הסבלנות' (39.1) הודיע גבר לאשתו כי עליו ללכת לעיר רחוקה כדי להשלים את חוק לימודיו. הוא שהה שם עשרים שנה, ובשנה האחרונה ללימודיו למד את מידת הסבלנות. בתום לימודיו חזר לביתו באישון לילה וראה גבר שוכב במיטתו לצד אשתו, אך בזכרו את מידת הסבלנות שלמד, לא פגע בשניים לרעה אלא חיכה עד אור הבוקר. אז התברר לו שאותו גבר אינו אלא בנו, שנולד לאחר שעזב את הבית. נראה שסיפור זה קיבל את השראתו מסיפור מפורסם מתוך 'משלים של שלמה המלך'¹⁶ על שלושה אחים שעבדו אצל שלמה המלך ואחד מהם קיבל חלף עבודתו שלוש עצות במקום שכר. בסיפור המקורי לא קיבל הגיבור עצה להתאזר בסבלנות או למשול ברוחו, אך בעיבודים שונים של הסיפור אכן מופיעה עצה כזו ונכללת הסצנה שבה מגיע הגיבור לביתו ומגלה שגבר זר נמצא בחברת אשתו. כך למשל בסיפור החסידי על אודות המלמד ששילם לרבי לוי יצחק מברדיטשב עבור שלוש עצות שאחת מהן היתה: "דע כי לא תאמין לשום דבר, זולת אשר בעיניך תביט ותראה".¹⁷ בסיפורה של סעדה מופיעה סצנה נוספת, ובה הגיבור רואה אדם המנסה לאלץ את אחותו להינשא למי שאין היא חפצה בו. הגיבור מוכיח את האח על מעשיו ומניא אותו מלפגוע באחותו. גם כאן אפשר למצוא ביקורת של סעדה על גברים שכופים את רצונם על נשים ואינם מאפשרים להן בחירה חופשית.

באחד עשר סיפורים בלבד לא מוזכרות נשים כלל, אך גם לסיפורים אלה סעדה מגניבה אמירות הקשורות בנשים. כך למשל בסיפור 'נקמת המת' (34.5) שעניינו מת המעניש את מי שמחלל את קברו, הכניסה מטא-טקסט קצר: "ללכת אחרי

¹⁶ ילינק, בית המדרש, חדר רביעי, משלים של שלמה המלך, עמ' 148-150. על הספר ותולדותיו ראו: יסיף, כמרגלית במשבצת, עמ' 237-253.
¹⁷ ברגר, עשר אורות, עמ' 53.

המת – מצווה. אבל היום בארץ, וגם בתימן, לא היו נותנים לנשים להיכנס לבית קברות". אמירה זו של סעדה המכילה ביקורת על הדרתן של נשים מטקסים מסוימים גררה בעקבותיה דיון ער בקרב המאזינות. הערות דומות מסוג זה מופיעות גם בסיפורים נוספים שלה, אך דיון בהם חורג מתחום הנושאים שאנו מבקשים לעסוק בהם במאמרנו זה.

ב. אפיון דמויות הנשים

מרבית הנשים בסיפוריה של סעדה מוצגות בצורה סתמית (אישה, אם, בת) ללא מאפיינים מיוחדים, באופן שכל מאזינה יכולה להזדהות עימן. מאפיינים מיוחדים נמסרו רק במידה שהיו קיימים כנראה במקורות ששאבה מהם את סיפוריה. או בשינויים שהיא עצמה הכניסה ואשר היו נחוצים לדעתה לעלילה ולקידומה.

א. שמות הנשים: במרבית הסיפורים אין לנשים שמות, פרט לסיפורי המדרש שבהם שם האישה מופיע במקור. בחמש אגדות מדרשיות מופיעים שמותיהן או כינוייהן של שבע נשים: זליכה (אשת פוטיפר במסורת המוסלמית) בסיפור 'יוסף במצרים' (9.1); רבקה, רחל ולאה בסיפור 'יעקב בבית לבן' (17.1); מלכת כוש בסיפור 'שלמה המלך ומלכת כוש' (22.4); ששנירע (שישנא) בסיפור 'עוקבא' (25.2); וברוריה בסיפור 'מות בניה של ברוריה' (46.1). בסיפור נובלי אחד בלבד מצוין שם הגיבורה, 'סיתה סיתרה' (25.1), שם שניתן לה על-ידי אביה לאחר שנכנס להריון והביאה לעולם. השם, קרוב לוודאי, הופיע כבר בנוסח המוסלמי של הסיפור, שכן הוא נמצא בתוך חרוזים בערבית ששילבה המספרת בטקסט העברי.

ב. גיל הנשים ומראן: אין בסיפוריה של סעדה פרטים על הגיל או על המראה של הנשים הנזכרות, פרט למקרה אחד, בסיפור 'עורמת הנשים' (24.1). שם מתוארת הגיבורה במילים "בחורה, בחורה, כמו שצריך" ובהמשך "אז הבחורה הזאת יפיפייה, משהו!". פרטים אלו נחוצים להבנת העלילה, שכן גיבורת הסיפור עושה שימוש בגילה וביופייה כדי לפתות גבר שהצהיר כי הגברים עליונים על הנשים. הגבר חשק בה, והיא הפילה אותו בפח וגרמה לו

להינשא, לא לה, אלא לאישה אחרת משותקת. רק לאחר ששינה את דעתו על הנשים, עזרה לו להיחלץ מן הפח שטמנה לו והוכיחה בכך את עליונות הנשים. ג. **נשים לא יהודיות**: בנוסף לארבע הנשים הזרות שהוזכרו כאן (זוליקה אשת פוטיפר, מלכת כוש, היפיפייה בסיפור 'עורמת הנשים' וסיתה סיתה), מופיעה בסיפוריה של סעדה עוד אישה זרה: בסיפור 'שיכור מוריד גשמים' (37.1)¹⁸ מסופר על מלכה נוצרייה החומדת בחור יהודי והופכת אותו לבעלה. בכל חמשת המקרים מדובר בנשים יצריות ההולכות אחר תאוותן או עושות שימוש בנשיותן כדי לפתות גברים, וייתכן מאוד שמסיבה זו חשוב היה לסעדה להציגן כנשים זרות. כך למשל את הסיפור 'עורמת הנשים' פתחה סעדה במילים: "הייתה אישה, בחורה בחורה, כמו שצריך. אבל היא לא הייתה יהודייה" [ההדגשה שלנו].

ג. אופי הנשים ודרכי השפעתן על מציאות חייהן

מכלל דמויות הנשים שתיארה סעדה בסיפוריה מצטיירת תמונה של נשים פעילות, יוזמות ולעיתים גם אסרטיביות ותחרותיות, המתאימות את עצמן לסביבתן ולנסיבות חייהן. הן אומנם חיות בחברה פטריארכלית שמרנית ונתונות למרותם של הגברים – הבעלים והאבות, ולעיתים גם האחים – שלכאורה מנהלים את חייהן, אך יחד עם זאת הן משכילות להתנהל בתבונה הן במעשיהן והן בדבריהן, וכך עולה בידן לעורר את הגברים שמסביבן לפעול על פי רצונן. חלק ניכר מן הנשים בסיפוריה מגלמות את דמותה של האישה האידיאלית כפי שהיא מוכרת לנו במסורת היהודית מתיאורה של אשת חיל במקרא (משלי לא, י-לא). הנשים בסיפוריה דואגות לכל מי שסובב אותן, ואלה המקשיבים לעצותיהן יוצאים נשכרים. דבר זה בא לידי ביטוי במגוון דרכים. ראשית, הן מתוארות כמסורות לבעליהן ולמשפחותיהן. הן מכבדות את בעליהן ושואלות בעצתם. כך למשל בסיפור 'האיש שסמך על אלוהים' (23.1): שני אנשים מבקשים לשכור מאדם אחד את חמוריו, והוא אינו מחזיר להם תשובה

¹⁸ חלקו השני של הסיפור מוכר כסיפור חסידי. ראו:

http://folkmasa.org/b/mi_sipurp.php?mishtane=545

הגיונית. אשתו מבקשת ממנו שוב ושוב לתת לאנשים את מבוקשם, וכשהיא רואה שהוא אינו מגיב, היא נוקטת יוזמה בעצמה ומחליטה במקומו. שנית, מקצת הנשים בסיפוריה של סעדה מצייתות לבעליהן גם אם הן סבורות שהוא שוגה. כך למשל הביאה סעדה בסיפורה **'האישה שהצילה שני גברים'** (45.1) גרסה משלה לסיפור הידוע על נתן דצוציתא. בגרסאות המוכרות של הסיפור כועסת האישה על בעלה שביקש ממנה ללוות כסף מאדם שביקש בעבר לפתותה, כדי לפדות אותו מבית האסורים, ובתגובה היא מסרבת לדבר איתו במשך שלושה ימים, ורק בהמשך היא מסכנת את עצמה ופונה לאותו אדם. בגרסתה של סעדה האישה אומנם מנסה לשכנע את בעלה שלא ישלח אותה אליו, אך כשבעלה עומד על דעתו, היא מצייתת לו והולכת לאותו אדם. בסיפור **'ארבע מיתות'** (51.1) מגיע אורח לביתה של משפחה, ובמהלך הארוחה הוא נחנק ומת. שלושה אנשים הואשמו ברציחתו, והבעל שולח את אשתו אל המלך ומורה לה לקבל על עצמה את האשמה במותו. האישה מצייתת לו ועושה זאת, אף שמדובר בתאוה שנגרמה שלא באשמתה.

בסיפורים אחרים מודגש תפקידה של האישה כאם המגדלת את בניה ומחנכת אותם. באגדה **'שלוש שבזי מבטל גזירה'** (22.2) האם היא זו שמשדלת את בנה, שלום, לצום כדי לבטל את גזירת המלך. בסיפור הנובלי **'רבי חנניה'** (12.1) האם מתעקשת ללמד את בנה תורה בעצמה.

עצמאות הנשים הפועלות לטובת בני משפחתן באה לידי ביטוי בסיפורים נוספים. בסיפור האקסמפלרי **'אוכל לשבת'** (43.1) דורש הבעל מאשתו שלא לפנות לעזרת זרים, אף שהם עניים מרודים. האישה עושה את רצון בעלה, וכמו במעשה אשתו של ר' חנינא בן דוסא,¹⁹ מדליקה אש בתנור הריק כדי להסתיר את העובדה שאין לה דבר לאוכלו: "וכשהיה להא (=לה), אין מה לבשל, הייתה מדליקה את האש – יראו את העשן האנשים, כאילו שיש להום (=להם) מה לאכול". אך שלא כאשת ר' חנינא המלומדת בניסים, היא אינה מצפה לנס, אלא נוקטת יוזמה ומוכרת כפכף זהב שנותר לה מן הנדוניה שלה וקונה בכספו אוכל לשבת. לשאלת בעלה מניין לה כסף לצורכי השבת, לא גילתה לו את האמת, אלא

¹⁹ בבלי תענית דף כד עמוד ב עד דף כה עמוד א.

סיפרה שמצאה כפתור זהב שנותר ממעיל החתונה שלו, וזאת כדי לא לגרום לו רגשי אשם על כך שהיא נאלצה למכור חפץ מרכושה שלה.

בסיפור 'האלמן' (30.3) ביקש הגיבור לבחון את ילדיו ואת בני משפחתו. הוא שלח להם מכתב והודיע להם שהוא נמצא בעיר זרה וכי איבד את כל כספו, וביקש מהם לבוא לעזרתו. היחידה שמיהרה לנסוע אליו ולהושיט לו עזרה היא אשתו. גיבור הסיפור אומר לה בבואה: "כל הכבוד לך. עכשיו ידעתי שאת אישה אמיתית!" מספורים אלה אפשר ללמוד על יחסה של סעדה לנשים הדואגות לבעליהן.

המעשייה 'קליל אנסאף' (19.1) מוכרת כמקבילה של הסיפור 'השמש תוציא הכול לאור היום' בקובץ המעשיות של האחים גרים.²⁰ גרסה מאוד דומה לגרסתה של סעדה מופיעה בספרו של נסים בנימין גמליאלי "חדרי תימן".²¹ השוואת גרסתה של סעדה לזו של גמליאלי מראה כיצד מעצימה סעדה את תפקידה של האישה בסיפור. בגרסתו של גמליאלי הוציא המלך את הרוצח להורג. בסיפורה של סעדה, לעומת זאת, הציע המלך לאשת הנרצח להרוג את רוצחו במו ידיה, או לחלופין, לקבל את ביתו ורכושו. האישה השיבה למלך: "יש לי ילדים, ומי יעבוד עליהם? אבא שלהם הלך. אני אקח מה שיש לו. לתת לילדים לאכול". כלומר היא רואה ראשית כל את טובת ילדיה, ומעדיפה אותה על אפשרות הנקמה.

הסיפור 'שלח לחמך על פני המים' (32.1) הוא גרסה של סעדה לסיפור ידוע מתוך הספר 'אלפא-ביתא דבן סירא',²² שנכתב כנראה בבבל במאה העשירית. במהלך הסיפור לומד הגיבור שפת חיות ועופות. הוא שוכב עייף על שפת הים ושומע שיחת שני עורבים שאחד מהם מזהיר את חברו לבל ייגש לנקר את עיניו של גיבור הסיפור מחשש שהלה מתחזה למת ועלול ללכודו. העורב אינו שומע לאזהרת חברו ומנסה לנקר את עיניו של הגיבור, והלה לוכד אותו ומסכים לשחררו רק לאחר שהעורב השני מבטיח להראות לו אוצר. בגרסה מעט מאוחרת יותר המופיעה במדרש עשרת הדברות,²³ מדובר בשני עופות שלא נתפרש שם,

²⁰ לוי, גרים, סיפור 115 עמ' 349-350.

²¹ גמליאלי, חדרי תימן, עמ' 161. הסיפור נפוץ מאוד בין יהודי תימן. בארכיון אסעי (ארכיון הסיפור העממי בישראל על שם דב נוי) רשומות גרסאות רבות: 759, 2076, 3626, 5255, 5457, 9857 ועוד.

²² יסיף, בן סירא, עמ' 265-267.

²³ שפירא, עשרת הדברות, עמ' 64-67.

ובהמשך פונה **העוף האם** לגיבור לשחרר את בנה. ניתן לשער שהגרסה שבפיה של סעדה היא גלגול מאוחר של גרסת מדרש עשרת הדברות. דב נוי קושר את שיחת האם ובנה לדיבר החמישי בעשרת הדברות – מצוות כיבוד אב ואם.²⁴ הוא מזכיר במאמרו שתי גרסאות עממיות שנרשמו מפי מידענים תימניים ונמצאות בארכיון אסע"י. באחת הגרסאות (אסע"י 57) האם העורב היא זו שמעודדת את בנה לנקר את הגיבור ורק לאחר שהוא נתפס היא פונה לגיבור לשחררו תמורת אוצר. בגרסה השנייה (אסע"י 809) השיחה מתנהלת בין העורב **האב** לבנו. אצל סעדה, לעומת זאת, מי שמזהיר את העורב הצעיר היא **אימו**, ואזהרותיה מתוארות בפירוט רב. לאחר שהעורב הצעיר נלכד, נחלצת האם להצילו ופונה אל הגיבור: "אל תזיק לילד שלי. תעזוב אותו ותיקח לך מה שיש תחת לראש שלך [...] אני מבטיחה לך שהוא מטמון גדול. רק תעזוב הילד שלי לא תזיק לו". זאת, בניגוד לאם בגרסת מדרש עשרת הדברות שלאחר הצלת בנה, הורגת אותו על שלא האמין לדבריה. היפוך המינים ודבריה הנרגשים של האם הרוצה בשלום בנה, מעידים על כך שאפילו כאשר סעדה באה לתאר את אם העורב היא מזדהה איתה ומתארת אותה במונחים של אם החרדה לילדה ומנסה להצילו.

סעדה מראה בסיפוריה כיצד נשים שומרות על שמן ועל תומתן. בסיפור הנובלי '**האישה החכמה והגנב**' (29.2) אלמנה מערימה על גנב הפורץ לביתה באישון לילה ומעמידה פנים כמי ששמחה לקבל את פניו. תחילה הגישה לו מאכל ומשקה, אחר כך הראתה לו את הממון הרב שברשותה ולבסוף הציעה לו לשאתה לאישה. הגנב התפתה והשניים התחילו לדבר על עתידם המשותף. האישה הציעה לגנב לקרוא לבן שייוולד להם בשם נעים. הגנב הסכים, ולא ידע שנעים הוא שמו של אחי האישה המתגורר בבית הסמוך. האלמנה שאלה את הגנב: "אבל מה, אם [הילד] יחלה, וימות, איך אתה תיילל עליו? איך ניילל עליו?" ואז פתחה את הדלת והתחילה להשמיע זעקות שבר "נעייים", כאילו היא מקוננת ומבכה את מותו. אחיה שמע את הקריאות, לקח את נשקו ובא לעזרתה, וכך עלה בידם לתפוס את הגנב ולמוסרו לרשויות.

בסיפור נובלי אחר שכבר הוזכר לעיל, '**סיתה סיתה**' (25.1), מערימה הגיבורה על הגבר שמנסה לבזותה ומוכיחה לו שהיא נבונה ממנו.

---

²⁴ נוי, שלח לחמך עמי 171.

המסר העולה מכל הסיפורים הללו הוא אפוא שנשים יכולות לעשות הכול ולהשיג הכול מבלי לפחוד מאיש, שכן יש להן מאגר כלים שהן יכולות להשתמש בו בהתאם לנסיבות – הימנעות ומעשה, שתיקה ודיבור, פנייה להיגיון מתוך בקשה והסבר מנומק, יראת שמיים, כישוף, שימוש במיניות ככלי לפיתוי או ללחץ, ובמיוחד שימוש בשכלן באמצעות שנייה וחוכמה, עורמה ותחבולה. מסר נוסף הוא שנשים הן טובות, וכל מי שלצידן – יוצא נשכר. ולבסוף, גם אם יש נשים שאינן נוהגות לפי המוסכמות, הרי שמדובר ביוצאות מן הכלל, ובחלק מהמקרים התנהגותן אפילו מוצדקת או מובנת לאור הנסיבות.

סיכום

מאמר זה מציג סקירה ראשונית של מאגר רב היקף של סיפורים שהקליט ד"ר פלטיאל גיאת בקהילה תימנית והנסיבות שבהן הוקלט החומר. להדגמת חשיבותו וערכו של המאגר הועמד במרכזו קורפוס הסיפורים של מספרת בודדת כמקרה בוחן. הובאו בקצרה תולדות חייה והוצגו קבוצת סיפורים מסיפוריה. אלה לבדם די בהם כדי להוות בסיס למחקרים רבים, אנתרופולוגיים, חברתיים, פולקלוריסטיים, ספרותיים, בלשניים ועוד. התמקדנו בנושא אחד מתוך רבים הנמצאים בסיפוריה – העצמת נשים – והראינו כיצד הוא בא לידי ביטוי במגוון דרכים. תקוותנו היא שהמאגר יוצא הדופן שהוצג כאן ישמש בעתיד בסיס למגוון רחב של מחקרים. אנו מזמינים חוקרים נוספים המעוניינים לעבוד על סיפורי המאגר לפנות אלינו ולשתף עימנו פעולה.

קיצורים ביבליוגרפיים

בן-עמוס, מגמות	בן-עמוס דן, מגמות חדשות בחקר הפולקלור, <i>הספרות: כתב עת למדע הספרות</i> , אפריל 1975, עמ' 1-7.
בסקום, תפקודים	Bascom William R., Four Functions of Folklore, <i>Journal of American Folklore</i> , Vol. 67, 1954, pp. 333-349.
ברגר, עשר אורות	ברגר ישראל, <i>עשר אורות</i> , פיוטרקוב, דפוס ח' פאלמאן ונ' קראנענבערג, תרס"ו.

<p>ברדיצ'בסקי מיכה יוסף בן גוריון, ממקור ישראל: מעשיות וספורי-עם, הוצאת דביר, תל-אביב, תש"ה. http://folkmasa.org/b/mi_sipurp.php:mishtane=545</p>	<p>ברדיצ'בסקי, ממקור ישראל</p>
<p>Georges Robert A., Towards an Understanding of Storytelling Events, <i>Journal of American Folklore</i>, Vol. 82, 1969, pp. 313-328.</p>	<p>ג'ורג'ס, אירוע היגודי</p>
<p>גמליאלי נסים, חדרי תימן: סיפורים ואגדות, הוצאת אפיקים, תל-אביב, תשע"ו, 2016.</p>	<p>גמליאלי, חדרי תימן</p>
<p>גסטר משה, ספר המעשיות, לייפציג, 1896.</p>	<p>גסטר, מעשיות</p>
<p>חסיד יוסף (מו"ל), ספר קצת יוסף הצדיק וקצת חנה, ירושלים, תשט"ז.</p>	<p>חסיד, קצת יוסף</p>
<p>טוהר ורד, חיבור המעשיות והמדרשות והאגדות (פירארה (שי"ד)), הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2016.</p>	<p>טוהר, חיבור המעשיות</p>
<p>ילינק אהרן, בית המדרש, לייפציג, 1853, חדר רביעי.</p>	<p>ילינק, בית המדרש</p>
<p>יסיף עלי, סיפורי בן סירא בימי הביניים, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1985.</p>	<p>יסיף, בן סירא</p>
<p>יסיף עלי, כמרגלית במשבצת: קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2004.</p>	<p>יסיף, כמרגלית במשבצת</p>
<p>מנשה מנחם, ספר אהבת חיים, חברת אהבת חיים ירושלים, תשכ"א-תשכ"ד.</p>	<p>מנשה, אהבת חיים</p>
<p>לוי שמעון (מתרגם), האחים גרים, מעשיות: האוסף השלם, ספריית פועלים, תל-אביב, תשנ"ה, 1995.</p>	<p>לוי, גרים</p>
<p>נוי דב, "שלח לחמד על פני המים" בסיפור העממי, מחניים צ"ט, הוצאת הרבנות הצבאית, תשכ"ה, עמ' 164-176.</p>	<p>נוי, שלח לחמד</p>
<p>רבינו נסים ב"ר יעקב מקירואן, חיבור יפה מהישועה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ל.</p>	<p>נסים, חיבור יפה מהישועה</p>
<p>שפירא ענת, מדרש עשרת הדברות: טקסט, מקורות ופירוש, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"ה.</p>	<p>שפירא, עשרת הדברות</p>

נספח

רשימת הסיפורים שהוזכרו במאמר

מספר במסד הנתונים	שם הסיפור	סוגה	טיפוס סיפורי
9.1	יוסף במצרים	אגדה מדרשית	
17.1	יעקב בבית לבן	אגדה מדרשית	
22.4	שלמה המלך ומלכת כוש	אגדה מדרשית	
25.2	עוקבא	אגדה מדרשית	
43.2	מעשיו התמוהים של אליהו	אגדה מדרשית	
45.1	האישה שהצילה שני גברים	אגדה מדרשית	
46.1	מות בניה של ברוריה	אגדה מדרשית	
12.1	רבי חנניה	נובלה	
AT 1406* A (IFA)	עורמת הנשים	נובלה	
24.1	עורמת הנשים	נובלה	
25.1	סיתה סיתה	נובלה	
30.3	האלמן	נובלה	
29.2	האישה החכמה והגנב	נובלה	
ATU 960	קליל אנסאף	מעשייה	
AT 1645B* (ATU 834)	האיש שסמך על אלוהים	מעשייה	
ATU 1736A	הסנדלר והמלך	מעשייה	
ATU 670*A	שלח לחמדך על פני המים	מעשייה	
	שתי בובות	מעשייה	
33.5	שתי בובות	מעשייה	
ATU 981	חוכמת הזקנים	מעשייה	
	שיכור מוריד גשמים	מעשייה	
37.1	שיכור מוריד גשמים	מעשייה	
	הסבלנות (שלוש העצות של שלמה המלך)	מעשייה	
39.1	הסבלנות (שלוש העצות של שלמה המלך)	מעשייה	
ATU 559	התופר	מעשייה	
48.1	התופר	מעשייה	
51.1	ארבע מיתות	מעשייה	
	שלוש שבזי מבטל גזירה	ספרות שבחים	
22.2	שלוש שבזי מבטל גזירה	ספרות שבחים	
27.1	לתפוס את גן העדן ברגע אחד	סיפור אקסמפלרי	
	אוכל לשבת	סיפור אקסמפלרי	
43.1	אוכל לשבת	סיפור אקסמפלרי	
	נקמת המת	סיפור קדושים	
34.1	נקמת המת	סיפור קדושים	